

Sjungende, hjerte, tag Ånden i favn!¹

Dansk salmehistorie, en tematisk oversigt

Af Peter Balslev-Clausen, provst, adj. professor emeritus ph.d.

Indledning: Hvad er en salme?

Dansk salmehistorie² begynder for alvor med Hans Christensen Sthens (1544-1610) salmedigtning, der så dagens lys i slutningen af 1580-erne. Der havde været sunget salmer på dansk siden den lutherske reformation kom til Danmark i slutningen af 1520-erne, men da der i det store og hele var tale om oversættelser fra tysk og latin, er det rimeligt at lade den egentlige danske salmehistorie begynde med Sthens danske salmedigtning ca. 60 år senere.

I en evangelisk-luthersk kirke som den danske folkekirke forstås en salme som en lovsang til den treenige Gud og som sådan som en integreret del af kirkens gudstjeneste. Det betyder, at forståelsen af, hvad en salme er, hænger sammen med forståelsen af, hvad en gudstjeneste er. En evangelisk-luthersk gudstjeneste er en samtale, en kommunikation mellem Gud og mennesker. Salmesangen er her det eksistentielle menneskelige udtryk for det kommunikative fællesskab med Gud. »Salmesangen er en kropslig og kommunikativ praksis, som på unik vis formulerer, formidler og fastholder eksistentielle og kristne livsudtryk hos den enkelte. Samtidig skaber salmesangen rum for en ny fælles forståelse af og forankring i eksistentiel og kristen livsforståelse for dem, der synger«, skriver Hans Raun Iversen i Indledningen til *Salmesang. Grundbog i hymnologi* (Balslev-Clausen & Raun Iversen 2014, 9). I forlængelse heraf skriver Erik Skyum-Nielsen, at

En salme bør nemlig, ideelt set, være for det første *inklusiv* og *'pronominel'*, dvs. blottet for private referencer og situationsbundne stemningsytringer og i stand til umiddelbart at etablere et *nu* og et her og et *jeg* eller *vi*, der kan opleves som identisk eller ligedannet med gudstjenestens tid og rum, og som selv kan rumme menighedens åndelige og kropslige nærvær. Opfyldelsen af dette kriterium viser sig ved, at der er en tydelighed i brugen og udfyldningen af tekstens kommunikative positioner og af

---

¹ »Sjungende hjerte, tag Ånden i favn!« er en revideret og udvidet version af mit bidrag til *Den praktiske teologi i Danmark 1973 – 2018. Festskrift til Hans Raun Iversen*, red. Lisbet Christoffersen, Niels Henrik Gregersen & Karen Marie Søj Leth-Nissen, København: Eksistensen 2019, s. 81 – 110, her optaget med forlaget Eksistensens tilladelse

² Mht. salmesangens historie kan henvises til Rudelbach 1856 og Kjærgaard 2008

dens konkrete tid og sted. (Skyum-Nielsen 2014, 21)

Jørgen Kjærgaard (f. 1957) karakteriserer i indledningen til sin *Salmehåndbog* bind 1 mere traditionelt den kristne salmesang som en fortsættelse af englernes sang julenat (jf. Lk 2,14):

Lovsangen til Gud er forankret i dét historiske, at Guds glæde, evangeliet, går ind i tid og rum og dermed i menneskers tilværelse lige nu. I Kirkens sang delagtiggøres en menighed af almindelige mennesker i det himmelske. Den kristne kirkes sang har således altid rummet denne dobbelthed: Lovprisningen af det allerstørste, og tilegnelsen af Guds virkelighed i det laveste. – Med Grundtvigs udtryk: Salmesangen er en tonestige mellem Himmel og jord. (Kjærgaard 2008 bd. 1, 17)

Grundtvigs lovsang

Et centralt udtryk for salmesangen - lovsangen - som et kvalificeret udtryk for den eksistentielle kommunikation mellem den kristne og den treenige Gud er N.F.S. Grundtvigs (1783-1872) salme fra 1851 ”Alt, hvad som fuglevinger fik” (Grundtvig 1983, bd. 4 nr 224; Malling bd. 1, 1966, 66-67; Kjærgaard 2008 bd. 2, 20; Den danske Salmebog 2002 (DDS) nr. 10).

Først beskriver Grundtvig, hvordan sangen og salmen bedre end alt andet formår at forløse det dybeste i menneskets natur:

Min Sjæl, du har af alt paa Jord
 I Tanken og din Tunges Ord
 De allerbedste Vinger, (jf Balslev-Clausen 1991)
 Og friest er dit Aandefang,
 Naar dybt du drager det i Sang,
 Så højt i Sky det klinger (str. 2)

Derefter skildrer Grundtvig, hvordan menneskets trang til at finde meningen med tilværelsen stilles i mødet med Gud:

Hvad er vel og paa Jorderig,
 Der sammenlignes kan med dig
 I Trangen til Guds Naade?
 Og det var dig, den [dvs. Guds nåde] ledte om,
 Da med Vorherre hid den kom
 Paa underligste Maade. (str. 3)

I forlængelse heraf gør Grundtvig opmærksom på, at lovsangen – ikke for ingenting har Grundtvig givet »Alt hvad som Fuglevinger fik« overskriften »*Lovsang*« - er menneskets måde at møde Gud på og gengælde ham hans kærlighed:

Saa Vaagn da op, min Sjæl, bryd ud
 Med Lovsangs Røst og pris din Gud,
 Din Skaber og Genløser,
 Som saa til dig i Naade ned
 Og over os sin Kiærlighed
 Med Trøsteren [dvs. Helligånden] udøser!

Grundtvig beskriver her som den romantiker (i filosofisk forstand), han dybest set var, forholdet mellem Gud og hans menighed som et kærlighedsforhold, hvor Gud er den mandlige, udfarende og menigheden den kvindelige modtagende part (Balslev-Clausen, forventelig 2019).

Poul Borum (1934-1996) analyserer i *Digteren Grundtvig* (Borum 1983, 141-143) fra 1983 »Alt hvad som fuglevinger fik« som en lovsang og skriver:

Hver strofes halvdele, de tre første over for de tre sidste, er afbalanceret, hver gang med nye syntaktiske midler, fem gange to-hed. Og samtidig er digtets næsten juridiske argumentation drevet igennem de fem strofer i et tæt, syntaktisk mønster. Det er både lovsang og opfordring til lovsang og refleksion over begrebet lovsang (»love« som i »trolove« og engelsk »love«, ikke som i »lov« (en lov)). Digtet opfylder alle tre hovedgenre-krav til en salme: bøn, lovprisning og meditation. Og så er det en morgensang. (Borum 1983, 143-144)

. Salmen er som netop salme tænkt og skrevet som et både individuelt og kollektivt udtryk, både den enkeltes og menighedens lovsang (kærlighedssang) til den treenige Gud.

Ved at beskrive forholdet mellem Gud og hans menighed som et kærlighedsforhold trækker Grundtvig på en gammel kristen tradition, der går tilbage til Bernhard af Clairvaux (1090-1153), der ud fra Højsangen i Det Gamle Testamente opfattede forholdet mellem Kristus og den kristne menighed som forholdet mellem den himmelske brudgom og den jordiske brud.³ Til denne

---

³ En forudsætning for denne forestilling er, at den ægteskabelige forening først sker ved / efter ægtevielsen og brylluppet, det vil, når der er tale om Kristus som den himmelske brudgom og den / de kristne som hans jordiske brud, sige i Himlen

opfattelse svarer, at en lovsang, jf. Poul Borums citerede lovsangsdefinition, er det samme som en kærlighedssang (»love« betyder på gammeldansk »elske, fatte kærlighed til« (Kalkar 1976 bd. 2, 841, opslagsord »love«), jfr. »love« og »lovesong« på engelsk: kærlighed og kærlighedssang) (Møllehave 1992, jf Peter Birch & Lars Sømød 2008, 16), hvorved gudstjenesten og lovsangen bliver et udtryk for første del af det dobbelte kærlighedsbud, kærligheden til Gud, ligesom hverdagslivet og med det ægteskabet mellem mand og kvinde er omfattet af det andet bud: »Men Jesus sagde til ham: du skal elske Herren din Gud i dit ganske Hierte, og i din ganske Siel, og i dit ganske Sind. Dette er det første og store Bud. Men det andet er ligesom dette; du skal elske din Næste som dig selv. Af disse to Bud hænger al Loven og Propheterne« (Mt. 22,37-40). (Biblia 1824, 41)

Troens og kirkens kvindelighed

I sit bidrag til *Festskrift til Henrik Glahn* (1979), »En kvindesalmes historie« (Thodberg, 1979, 69–86⁴) om Grundtvigs salme fra 1837, »Med sin Alabaster-Krukke« (Grundtvig 1983 bd. 1, nr. 211; Malling 1963 bd. 3, 301 – 304; Kjærgaard 2008 bd. 2, 162–164) henviser Christian Thodberg (1929 -) til Grundtvigs prædiken den 19. februar 1837, hvor han – Grundtvig – taler om kirken som kvindelig og troen som en kvindelig egenskab: »Er nemlig Troen kvindelig, da er Kirken det nødvendig ogsaa,« og erfaringen har lært, »at ei alene er Tro og Kiærlighed af kvindelig natur, men at Kvinder ogsaa har mest Hjerte for vor Herre Jesus Christus og Hans Evangelium«. Grundtvig henviser her til Martas og Lazarus' søster Maria, »som vi læse om, at hun sad ved Hans Fødder og vogtede paa Hans Læber og havde efter Hans eget Vidnesbyrd, valgt den gode Deel, som hun aldrig skulde miste. (Thodberg 1989, 233)

Thodberg viser, hvordan Grundtvig opfatter meneskets – den kristnes – hjerte som en genspejling af Guds kærlighed, idet slutningen af strofe 4 (»See dog til mig fra det Høie! / Speile sig dit Sole -Øie / I min stille Taare-Flod!« (Thodberg 1989, 236) viser frem til Grundtvigs salme fra 1845, »Gud Herren saae til Jorden ned« (Grundtvig 1983, bd. 4, 78), hvor han henvendt til Gud siger:

O Du, som skabde Hjerte mit,
 Det dybe, unjyderfulde,
 O dan det efter Hjerte dit,
 til Himmel-Speil i Mulde,
 Saa jeg langt meer end selv jeg veed,

---

⁴ Opr. trykt i *Festskrift til Henrik Glahn* (1979), red. Mette Müller, s. 69 - 86

Kan lære af din Kiærlighed
Om Naadens rige Fylde!

Det siges her, at menneskets – den troende kristnes – forhold til Gud er et gensidigt kærlighedsforhold.

I endnu højere grad end Thodberg gør Magnus Stevns opmærksom på Grundtvigs brug af brudebilledet til at anskueliggøre kirkens og den enkelte kristnes forhold til den treenige Gud:

Uden Forsyndelse mod Protestantismens Helgenforbud faar Gr. i sin kristelige Digtning saaledes reserveret Plads for Kvinden som Troens Moder og det egentlige Troslivs Bærer, og faar givet Menigheden som Brud virkelig kvindelig Karakter. Det er det sidste, man skal lægge mærke til; Moderen og Bruden forefandtes jo allerede for længst i Salmen⁵, men nu lægges Vægten paa at vise, at Menigheden virkelig *er* Kvinde - udstyret med alle Kvindens karakteristiske Træk. Der kan overhovedet ikke blive Tale om noget andet Billede for Menigheden end Kvindens, for det er *alene* Kvindeligheden, der skal indgaa den salige Forbindelse med Guddommen: Hjærtet alene faar Adgang til det himmelske Brudekammer. (Magnus Stevns 1950, s. 82)⁶

Sang og kommunikation

Svend Andersen (1948 -) kommer i sin disputats fra 1989 , *Sprog og skabelse* (Andersen 1989) ind på spørgsmålet om »Den religiøse tale som lovsang.»(Andersen 1989, 677-684) Han skriver her, at

Som sang er den religiøse tale ikke en tiltale af en samtalepartner med henblik på, at han tager det sagte op. Når man alligevel kan sige, at f.eks. lovsangen har samtalekarakter, skyldes det bl.a. – for at knytte til ved Lipps' formulering -, at talens flygtighed befordres af musikken, (Andersen 1989, 679)

og han fortsætter med henblik på den gudstjenestelige salmesang, at »Menighedssangen indebærer, at den enkelte på en gang giver sig til kende som sig selv og erfarer sig selv som en del af et fællesskab.« Han tilføjer, at »En mere autentisk sproglig ytring af religiøs tro kan man vanskeligt forestille sig« (Andersen 1989, 680). Det er tydeligt, at Andersen ikke, selvom han citerer Grundtvigs salme »Alt hvad som Fuglevinger fik,« (Andersen 1989, 681) er opmærksom

⁵ »Vor Alderdoms trøst og Støtte-Stav«, GSV 1837, nr. 107

⁶ Opr. trykt i *Gads danske Magasin* 1941, s. 436 - 451

på, at forholdet mellem Gud og hans menighed og med den enkelte kristne kan opfattes som et kærlighedsforhold. Havde han været opmærksom på det, ville han også have været opmærksom på, at en serenade til den elskede ikke behøver et direkte svar, men er besvaret i og med at den elskede hører efter, hvad der bliver sunget. Langt op i tiden er der i øvrigt blevet sunget (kollektive) serenader f.eks. til kulturpersonligheder som Thorvaldsen og hans samtidige, og den dag i dag synges der kollektive serenader til sølv- og guldrudepar. Andersen er dog opmærksom på salmesangens centrale betydning, idet han konkluderer, at

forsåvidt som det giver mening at anvende den sprogfilosofiske kategori samtale på det religiøse sprog, skal denne kategori forstås ud fra gudstjenesten, nærmere bestemt gudstjenestens sprog som sang. Her fuldbyrdes menneskets religiøse tale som sang og musik, og her tiltales skaberen i lovsang som personlig Gud. Spørgsmålet om, hvordan det overhovedet er muligt at referere til eller identificere Gud, rejser sig først, når den religiøse tale i den filosofiske og teologiske refleksion opfattes som udsagn, hvis sandhed skal retfærdiggøres. Den religionsfilosofiske retfærdiggørelse består i at henvise til, at sproget hører til de fænomener, der lægger en religiøs tydning nær. Det menneskelige sprog er som skabt til at lovprise Skaberen. (Andersen 1989, 681)

Andersen kunne, hvis han ikke havde fokuseret på gudstjenesten som det religiøse sprogs sted par excellence, have inddraget Jesu udtalelse om den enkeltes bøn Mt. 6.6 ff., der forudsætter muligheden af den troendes individuelle kommunikation med Gud, og dermed antyder, at den kollektive gudstjenestelige lovsang ikke udelukker, men snarere forudsætter den enkeltes fuldgyldige kommunikation med / lovsang til Gud.

Den erotiske metaforik

I sit bidrag til samleværket *Et kor af stemmer. Tematiske læsninger i salmebogen* (Andersen 1997), »'Vi kysse dig med Suk og Bøn' Salmens erotiske metaforik,« (Plum 1997, 87-117) konstaterer Karin Friis Plum (1948-), at »på sin vis er længslen efter den himmelske og den jordiske kærlighed to alen ud af samme stykke og formuleres i samme sprog,« (Plum 1997, 88) hvoraf følger, at »Den erotiske metafor er [...] en religiøs grundmetafor.« Ud fra profeterne Hoseas og Deuteroseajas viser Plum, hvordan Det Gamle Testaments profeter skildrede forholdet mellem Jahve og Israels folk som et kærlighedsforhold mellem mand og kvinde, hvor den kvindelige part i kærlighedsforholdet er »et kollektiv, Jerusalem eller folket.« (Plum 1997, 95). Derpå påviser Plum, at »den erotiske metaforik, som den traktes i Det Nye Testamente, [er] på vej ud af det religiøse

sprog, ikke mindst takket være forståelsen af Højsangen, hvor »den religiøse og den profane metaforik er to sider af samme sag«, af jøder forstået som en skildring af forholdet mellem Israel og Jahve og af kristne som en beskrivelse af forholdet mellem kirken (sjælen) og Kristus (Plum 1997, 96). Plum henleder her opmærksomheden på, at

en metafor er karakteriseret ved at ligne uden at ligne helt. Derfor er det også upassende at kaste kønsrollepolitik ind i diskussionen af den erotiske metafor. Selvfølgelig er forholdet ikke gensidigt. Det er det ikke, fordi den ene part er Gud, og menneskets forhold til ham kan aldrig sidestilles med den menneskelige kærlighed. Men den manglende jævnbyrdighed i det himmelske forhold mellem Gud og menneske kaster sit lys tilbage på den jordiske kærlighed: Et kærlighedsforhold mellem mennesker er aldrig jævnbyrdigt. Den elskende er altid udleveret til den elskedes nåde og barmhjertighed. (Plum 1997, 97)

Plum konkluderer, at hvis hendes

påstand om salmernes generelle karakter af erotisk bevægelse er korrekt, giver fraværet af erotisk metaforik ikke blot problemer for udformningen af den enkelte salme, men for salmegenren som sådan. For hvis der i dag ikke kan skrives erotiske salmer, kan der måske overhovedet ikke skrives salmer i traditionel forstand. Der er naturligvis altid blevet skrevet dogmatiske og belærende salmer, som er blevet til af ydre nødvendighed nøjagtig ligesom de findes i den gammeltestamentlige salmesamling, men også de har levet af grundsalmens indre nødvendighed: den dybe længsel efter noget andet / en anden. Den behøver ikke at være udtrykt i alle salmer, men en gang imellem må den op til overfladen, frem i linjerne, for at få og give luft. [...] Vi har alle [...] brug for at blive vist væk fra os selv. Væk fra den romantiske og terapeutiske kredsen om egne følelser og frem mod en erotisk hengivelse. Til Gud og hin-anden. Som det fremgår af det dobbelte kærlighedsbud, er kærligheden til Gud og næsten forbundet. Derfor behøver vi ikke være så bange for, at den ene form for kærlighed skal erstatte den anden. (Plum 1997, 112)

Plum slutter sin artikel med at konstatere, at »Kærligheden synger stadig.« (Plum 1997, 113)

Salme og bekendelse

I *Den generøse ortodoksi. Konflikt og kontinuitet i kristendommen* (2016) (Gregersen 2016) konstaterer Niels Henrik Gregersen (1956-), at

Til anerkendelsen af Guds *doxa* hører respekten for, at Gud definerer sig selv hinsides alle menneskelige meninger (*doxai*). Kristne dogmer og bekendelser er således selvbegrænsende. De gør ikke krav på at give en fyldestgørende definition af Guds væsen. Bekendelser skal forstås doksologisk, dvs. som en lovsang til Guds ære, der til sidst må give slip i forsøget på at sige det entydigt rigtige (Gregersen 2016, 24).

I et efterfølgende afsnit om »Ortodoksiens mystiske sans« tilføjer Gregersen, at enhver teologi må til sidst opgive den opfattelse, at »Gud kan beskrives fyldestgørende gennem menneskelige ord og forestillinger. Indstillingen bliver her »apofatisk«, dvs man bevæger sig bort fra (*apo-*) sprogets tale og ind i tavsheden eller lovsangen« (Gregersen 2016, 45), idet lovsangen her opfattes som tiltale til og ikke som omtale af Gud.

I kapitlet »Den bejlende Kristus: Grundtvigs konfirmationsteologi» (Gregersen 2016, 228-230) gennemgår Gregersen Grundtvigs konfirmationssalme »Velkommen, Morgenrøde« (Grundtvig 1983, bd. 3, nr. 219: DDS 479), som Grundtvig skrev til sin datter Metas⁷ konfirmation i Vartov kirke 23. april 1843. Gregersen citerer i denne sammenhæng salmens oprindelige strofe 3, der i *Den Danske Salmebog 2002*'s forkortede version indleder salmen:

Han, som paa Jorden beiler
 Til Troskab uden Svig,
 Naar vi kun vil, beseigler
 Vor Pagt om Himmerig;
 Han døber med den Helligaand,
 Paa Ord, som aldrig feiler
 Han rækker os sin Haand!

Gregersen overser i sin analyse af denne strofe, at Gud, der omtales i salmens to indledende strofer, i denne tredje strofe omtales som bejler, dvs. som den teologiske og kirkelige traditions himmelske brudgom, der kommer til sin jordiske brud og tilbyder hende sin hånd, dvs. ægteskab. I den oprindelige strofe 4 (DDS 479 str. 2) beskrives, hvorledes den ægteskabelige forening mellem Kristus og de (den) kristne sker i nadveren, som konfirmationen traditionelt har været forudsætningen for, markeret af, at konfirmanderne sammen gik til alters søndagen efter konfirmationen. I den opr. str. 6 (DDS 479 str. 4) beskrives det, hvordan Kristus i Guds rige kranser sin brud med brudekronen (»Evighedens Guld«, jf. Brorson: »Troens rare klenodie«), hvorefter

---

⁷ Meta Cathrine Marie Bang Grundtvig (1827-1887), gift 1847 med Peter Outzen Boisen (1815-1862)

den eskatologiske bryllups- og glædesfest for alvor udfolder sig. Grundtvig giver herved konfirmationen et eskatologisk perspektiv, der i dag i det store hele er glemt – eller fortrængt:

Den Haand hvert Hoved kroner
 Med Evighedens Guld,
 Som Jesus, vor Forsoner,
 Paa Jord var tro og huld;
 Med Frydesang der skabes da
 Et Hav af Himmel-Toner,
 Et fuldt Halleluja!

Halleluja for Haanden,
 Som Hyrden os har rakt!
 Halleluja for Aanden,
 Som Ordet os har bragt!
 Halleluja for Ærens Krands,
 For Hvilen efter Vaanden,
 For Glæden i sin Glands!

Grundtvig beskriver konfirmationen som en trolovelsesfest, hvad ingen i Grundtvigs samtid har kunnet tage anstød af, da det var almindeligt, at unge piger blev forlovet, 'hemmeligt' eller officielt, i 16-års alderen for at blive gift, når de var fyldt 18 år. Meta Grundtvig fyldte 16 år en måned efter konfirmationen. Konfirmandens »ja« blev opfattet som et bindende ja til den Treenige Gud på samme måde som ja'et ved brudevielsen blev opfattet som brudeparrets indbyrdes bindende ja. Guds »ja« var givet i dåben, den barnedøbtes »ja« blev givet ved konfirmationen. Det var på Grundtvigs tid ikke en i det store og hele intetsigende talemåde, hverken menneskeligt eller kristeligt, at konfirmanderne ved konfirmationen gik ind i de voksnes rækker. Det er i øvrigt for Grundtvigs argumentation afgørende, at konfirmationen i lighed med brudevielsen er en kirkelig handling i modsætning til nadveren, der som sakramente ikke alene er udtryk for, men som bevirker – er – den eskatologiske forening mellem Gud og mennesker i Jesus Kristus.

»Menneske først og kristen så«

Grundtvig opfattede den gensidige kærlighed mellem Gud og mennesker og mellem mennesker indbyrdes som to sider af samme sag, eller måske rettere: to alen af ét stykke. »Alt hvad som

fuglevinger fik« er sammen med salmerne »Urolige hjerte, hvad fejler dig dog«⁸ (Grundtvig 1983 bd. 4 nr. 222; Malling bd. 5, 1966, 85-86; Kjærgaard 2008 bd. 2, 49, DDS 44), »Døden er den sidste fjende« (DDS 542) (Grundtvig 1983, bd. 4, nr. 223; Malling bd. 1, 1962, 310; Kjærgaard 2008, bd. 2, 512) og digtet »Hvad er det, min Marie!« (Grundtvig 1880-1930, bd. 7 (1889), 475-476, jf. Dam 1992, 87 og Jensen 1851, Bjerre & Kiil 1999, 121) skrevet i anledning af Marie Tofts⁹ 38-års fødselsdag 4. august 1851 og hendes og Grundtvigs forlovelse, der fandt sted i forbindelse med fødselsdagen (Balslev-Clausen 1991, 230-264). I »Alt, hvad som fuglevinger fik« bruger Grundtvig kærligheden mellem mennesker til at beskrive det gensidige forhold mellem Gud og mennesker. I »Hvad er det, min Marie« bruger han forholdet mellem Gud og mennesker til at beskrive forholdet mellem mennesker, her forholdet mellem ham selv, Grundtvig, og hans elskede Marie. I digtets strofe 1 skriver Grundtvig, at han og Marie føler »sig viet sammen, / som kirken og dens amen, / som præst og menighed!« Baggrunden for Grundtvigs beskrivelse af hans og Marias gensidige forhold er hans forestilling om den eksistentielle kommunikation mellem den aktive, skabende Gud og det skabte, modtagende menneske, den eksistentielle kommunikation, som Helligånden er manifestationen af. For Grundtvig er Guds skabelse af mennesket, Marias bebudelse og Helligåndens meddelelse Pinsemorgen tre stadier af samme proces og forudsætningen for at kunne forstå, hvad det vil sige at være menneske og at være mennesker sammen. I salmen »Menneske først og Christen saa« fra 1837 (Grundtvig 1983 bd. 3, nr. 156; Johansen 1950, bd. 2, 118, nr. 589; Grundtvig 1941-1949, bd. 8, 113-115) kæder Grundtvig det kristne og det menneskelige, dvs. forholdet til mennesker og forholdet til Gud, sammen på en sådan måde, at det at være et sandt menneske (str. 8) er en forudsætning for at kunne være kristen. I forholdet til Marie Toft føler Grundtvig sig som sandt menneske, følgelig er deres indbyrdes spontane kærlighed deres forudsætning for at være kristne.¹⁰ Hvor alvorligt Grundtvig opfatter sit forhold til Marie Toft som et billede på sit, og deres, forhold til den treenige Gud ses af fødselsdagsdigtets strofe 5, hvor der henvises til Alvoren i fødselsdagssalmen »Døden er den sidste fjende«:

Derfor vi os forbinder

⁸ I »Urolige hjerte« sammenkæder Grundtvig sit møde med Marie Toft, »Den dejligste brud« (str. 3, linje 5) med »den himmelske brud« (str. 4 linje 2), et billede, der hænger sammen med formuleringerne i »Hvad er det, min Marie« str. 1: Som Helligånden kom til Jomfru Maria og videre til den kristne menighed, sådan kommer Grundtvig til Marie Toft, ikke fordi Grundtvig ønsker at guddommeliggøre sig selv, men fordi Guds fællesskab med mennesker og menneskers indbyrdes fællesskab i deres grundstruktur er parallelle fænomener. Om »Urolige hjerte« i øvrigt, se: Peter Balslev-Clausen: »Urolige Hjerte. Omkring Grundtvigs salmer fra 1851« i *Hymnologiske Meddelelser*, 20. årg, 1991, s. 134 – 195. 230 – 264.

⁹ Ane Marie Elise Carlsen (1813-1851), gift 1840 med Harald Peter Nicolai Toft (1812-1841)

¹⁰ Om Grundtvigs forståelse af sit forhold til Marie Toft, se Stoklund Larsen 2015 s. 23-44. og Balslev-Clausen 1991. Det kan undre, at Ebbe Kløvedal Reich ikke omtaler »Hvad er det, min Marie« i *Frederik. En folkebog om N.F.S. Grundtvigs tid og liv*. København: Gyldendal 1972

I Tro og Kjærlighed
 Med Dødens Overvinder,
 Som daled til os ned,
 Som til Gud Faders Ære
 Vil Støvet klart hjembære
 I Aandens Favnetag!

Grundtvig 1880-1930, bd. 7 (1889), 475-476;

Stoklund Larsen 2015, 30-40

Et halvt år før fødselsdags- og forlovelsesdigtene til Marie Toft prædikede Grundtvig 2. søndag efter Hellig Tre Konger, 19. januar 1851, fem dage efter Lise Grundtvigs død 14. januar, i Vartov Kirke over beretningen om brylluppet i Kana, der omtales som et sindbillede på både nadveren og det kristne ægteskab. Han siger i prædikenen, at »vil vi aandelig have ham til Giæst paa vor Bryllupsdag, drikke af hans den gode Viin og see hans Herlighed aabenbaret, da maae vi først troe paa ham og gaae til ham ved hans Bord, hvor han baade skiænker Vinen og rækker os Kalken, som ene i Sandhed og Kiærlighed kan gjøre to til Eet.« Efter bl.a. at have citeret bryllupssalmen »I Jesu navn skal al vor Gierning skee« (se nedenfor) siger Grundtvig, at det eneste, der kan gøre et ægteskab kristeligt, er »at det giennemtrænges af Christi Kiærlighed, som han ei skænker nogen ved vore Indretninger [dvs. kirkelige handlinger som f.eks. brudevielsen] men kun de troende ved sin egen Indstiftelse, ved sit Bord, hvor han både skiænker dem den gode Vin og rækker dem Saligheds Kalken.« Den egentlige, dvs. åndelige, forening i det kristne ægteskab sker i sakramentet, i nadveren, hvor Kristus forener sig med sine troende, dem, der hører ham til: Ægteparret, bruden og brudgommen, bliver først for alvor ikke alene ét kød, men også én ånd, når de er blevet ét blevet ét i Kristus.¹¹

Den eskatologiske lovsang

Gennem hele Grundtvigs salmeforfatterskab er det himmelske Jerusalem (Guds Rige) en metafor for den kristne kirke og omvendt den kristne kirke en metafor for det himmelske Jerusalem, Guds Rige. Som eksempler kan nævnes salmerne »Paa *Jerusalem* det ny« fra 1837 (Grundtvig 1983, bd. 1. nr. 349; Malling bd. 4 1964, 294-297; Kjærgaard 2008 bd. 2, s. 338-339; DDS 332), »Det er saa yndigt at følges ad, / Hvor Veien banet er paa det Jævne« fra 1861 og »Høihedens Gud, som kom herved« fra 1864.

---

¹¹ Prædiken til 2. søndag efter Hellig Tre Konger 1851, Grundtvig-arkivet, Det Kgl. Bibliotek, København, fasc. 42. Se: Balslev-Clausen 1991, 161-162

»Det er saa yndigt at følges ad, / Hvor Veien banet er paa det Jævne« (Grundtvig 1983, bd. 5, nr 165, Mallings bd. 1, 1962, 205-206; Kjærgaard 2008, bd. 2, 381-382; DDS 383) er ikke alene en kontrafaktur på Grundtvigs sølvbryllupssang fra 1855¹² »Det er saa yndigt at følges ad, / For To, som gjerne vil sammen være« (Grundtvig 1983, bd. 4, nr. 304; Mallings bd. 1, 1962, 203-205; Kjærgaard 2008, bd. 2, 653-654; DDS 703), den er også en salme om Gud som kærlighed og Guds Rige som »Kiærlighedens guldprude Stad« (str. 3, linje 3), idet kontinuiteten mellem kirken og Guds Rige er det »Gud skee Lov«, der både i kirken i denne verden og i Guds Rige er menighedens – de kristne i denne verden og de frelste i Guds Rige – gensvar på »Jesus selv, os i Ordet givet« (str. 3, linje 2 og 8). Denne kontinuitet mellem den jordiske ægteskabelige kærlighed og den himmelske guddommelige kærlighed, dvs. mellem mennesker og menneskers indbyrdes fællesskab (kærlighed) og Gud som den personificerede, i Jesus Kristus inkarnerede kærlighed, er allerede et hovedmotiv i (sølv)bryllupssangen: De »Hjertens-Kjære« (str. 4, linje 4), dvs. »Hvert Ægtepar, som med Kjærlighed, / I Jesu Navn, holder Bryllups-Gilde« (str. 5, linje 1-2) samles »Gud skee Lov!« for evig i »Vorherres Stad« (str. 4, linje 3-4). Grundtvig tænker her sikkert ikke alene på sølvbrudeparret Fenger i Slots Bjergby, men også, og især på sig selv og sin året i forvejen, den 9. juni 1854 afdøde hustru, Marie. Samtidig tænker han på alle kristne ægtefolk og på, at deres indbyrdes kærlighed er virkeliggørelsen her og nu af den eskatologisk forståede kærlighed, i hvilken Gud er alt i alle og alle ét i Gud (Johs 17,21. 1.Kor 15,28 og 12,13. Gal 3,28, Kol.3,11). Grundtvig bearbejdede nogenlunde samtidig med tilblivelsen af »Det er så yndigt at følges ad« salmen »Tør end nogen ihukomme« fra 1825. Allerede i 1836 havde han bearbejdet salmen og givet slutningen i strofe 11 følgende formulering: »Meer end Guld er *Herrens Fred*, / Den er Himmel-Glands i Muldet, / Den skal vi forklares ved!« I slutningen af året 1853 ønskede Grundtvig at præcisere salmens konklusion ved at erstatte »*Herrens Fred*« med »hans Kiærlighed«. Tanken på hans og Marie Tofts gensidige kærlighed havde lagt ham ordene i munden: Deres indbyrdes kærlighed, som han havde beskrevet den i forlovelsesdigtet fra 1851, »Hvad er det, min Marie,« var i virkeligheden et udtryk for Kristi kærlighed til dem, som han skriver i strofe 5:

Derfor vi os forbinder
 I Tro og Kærlighed
 Med dødens overvinder,
 Som daled til os ned,

---

¹² Sangen er skrevet i anledning af præsteparret Peter Andreas Fengers (1799-1878) og Louise Augusta Mantheys (1818-1885) sølvbryllup i Slots Bjergby Præstegård 3. juni 1855, knapt et år efter Grundtvigs anden hustru, Marie Tofts død 9. juni 1854.

Som til Gud Faders Ære
 Vil støvet klart hjembære
 I Åndens favnetag!

(Grundtvig 1880-1930, bd. 7, nr. 168, s. 475-476)

Grundtvigs tro, håb og kærlighed overlevede Marie Tofts død, og gennem hans sølvbryllupssang, der blev den mest brugte bryllupssang i Danmark, har hans forståelse af den jordiske og den himmelske kærlighed været en væsentlig, men nok mere ubevidst end bevidst kilde til hans landsmænds menneskelige og kristelige selvforståelse.

Ligesom Grundtvigs personlige forhold har givet de to »Det er saa yndigt at følges ad«-sange / salmer deres dybde og alvor, har den nationale katastrofe i forbindelse med krigen 1864 givet salmen »Høihedens Gud, som kom herved« (Grundtvig 1983 bd. 1, nr. 349; Maling 4, 1964, 294-297; Kjærgaard 2008, bd. 2, 3387-339; DDS nr. 332), dens dybde og alvor: Gud kommer sit folk til hjælp i dets nød, »Fiendernes Tale her fik Magt, / Vor Mund de bandt,« men »Du er vor Frelser uden Svig, / Du vore Synder tog paa dig«, og »Da skal din Pris vi udsjunge.« (Str. 2). Når Gud hjælper, og det er det, der er temaet i Salme 65, som Grundtvig i »Høihedens Gud« har »efterlignet«, er »Lovsangen [...] din Rettighed«: Guds kærlighed til mennesker afføder menneskers kærlighed til Gud! Grundtvigs tankegang er den, at ligesom Gud hjalp sin danske menighed (sit danske folk) gennem den tysk inspirerede rationalisme, og den genfødte salmesang – ikke mindst Grundtvigs salmer og grundtvigianernes sang – var den naturlige reaktion herpå, sådan vil Gud hjælpe sin danske menighed og sit danske folk mod den tyske militære og folkelige aggression, og folkets og menighedens naturlige reaktion herpå vil, med Guds hjælp, være den fortsatte lovsang (da »Lovsangen er din Rettighed«, str. 1, linje 3):

Hør, Herre *Jesus!* Frelser, hør
 Din lille Flok,
 Sørgende dybt paa danske Øer,
 Med Aarsag Nok,
 Kvæles ei lad den Lovsang ny,
 Som er gienfødt til Fart i Sky!
 Da skal din Pris vi udsjunge! (str. 8)

Lovsangen er for Grundtvig menneskers udtryk for den indbyrdes, gensidige kærlighed, mellem mennesker og mellem Gud og mennesker.

Den erotiske metaforik som kirkelig kampplads

Siden Grundtvigs tid er den Højsangs-inspirerede opfattelse af gudstjenesten og salmesangen af en naturalistisk tænkende eftertid blevet fortrængt og forkastet som en mere eller mindre pervers misforståelse af forholdet mellem Gud og mennesker. Grundtvigs salme »Talsmand, som på jorderige« fra 1837 (Grundtvig 1983, bd. 1, nr. 393; Mallings bd. 5, 1966, 22-25; Kjærgaard 2008, bd. 2, 303-304; DDS 294) er således et godt eksempel på de vanskeligheder, skiftende salmebogsredaktioner har haft med Grundtvigs brudemetaforik. Allerede i Grundtvigs levetid ændrede man ved optagelsen af salmen i 2. forslag til Roskilde Konvents salmebog 1852 (Roskilde Konvent 1852, nr. 262) strofe 1, linje 4-5: »I et Kys kan Alt udtrykke, / Hvad for evig gjør vor Lykke« til »I et Smil kan Alt udtrykke« osv. Salmebogsforslaget *Salmebog for Kirke og Hjem. Et Forslag* (Salmebog for Kirke og Hjem. Et Forslag 1885, nr. 344; Mallings bd. 8, 1978, 361; Kjærgaard 2008 bd. 1, 197) fra 1885 optog salmen med Grundtvigs ordlyd, der derefter blev fulgt i det officielle salmebogstillæg *Nyt Tillæg til Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt* 1890 (Roskilde Konvent 1890, nr. 904). Den følgende autoriserede salmebog, *Psalmebog for Kirke og Hjem* (1899) (Salmebog for Kirke og Hjem 1899, nr. 283) erstattede »et Kys« med »et Ord« i lighed med den ti år ældre nordslesvigske salmebog (Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig 1889 nr. 195). 1946-salmebogskommissionens prøvesalmebog (Den danske Salmebog. Forslag 1951, nr. 261) foreslår i lighed med de tre private salmebogsforslag, der dannede baggrund for salmekommissionens arbejde, at vende tilbage til Grundtvigs ordlyd (»i et kys«). Kirkeminister Hermansen rettede ikke desto mindre¹³ tilbage til ordlyden i *Psalmebog for Kirke og Hjem*¹⁴, og sådan blev salmen stående i *Den danske Salmebog* (1953) (*Den danske Salmebog* 1953 nr. 251; Mallings bd. 8 (1978), 475-551; Kjærgaard 2008, bd. 1217-233) indtil autorisationen af *Den Danske Salmebog 2002* (*Den Danske Salmebog* 2002, nr. 294), der igen har Grundtvigs ordlyd.

Disse to eksempler viser, at den borgerlige (og kirkelige!) moralopfattelse i slutningen af det 19. og langt ind i det 20. århundrede som billede på Guds kærlighed til mennesker nok kunne tillade forestillingen om en faders, men ikke om en brudgoms – eller en bruds - kærlighed, for slet ikke at tale om, at man har opfattet det som i virkeligheden gudsbespotteligt at tale om den kristnes

¹³ Uden tvivl tilskyndet af »Kredsen af salmebogsinteresserede Kvinder og Mænd«, en kirkeligt-konservativ interessegruppe, hvis talsmand var stiftsprovst K. Hee Andersen, se Mallings bd. 8 (1978) s. 501-546; Kjærgaard bd. 1, s. 222-226

¹⁴ Anders Mallings refererer beslutningsforløbet fra prøvesalmebog 1951 til salmebog 1953 således: »Men kirkeminister Hermansen foreslog v. 5 udeladt og tilføjede: ”de fleste af bisperne foreslår ”ord” i stedet for ”kys”. Og naar man tænker paa, hvilken rolle ”kysseriet” spillede under Grundtvigs sidste sindsygdom, synes jeg at der er grund til at foretage denne tilbageføring.« Mallings 5, 1966, s. 25

– og kirkens – forhold til Kristus som en bruds forhold til sin brudgom. Og sådan har indstillingen i det store og hele været siden.

Luther, Jomfru Maria og Grundtvig

Forestillingen om Kristus som den himmelske brudgom og kirken som Kristi jordiske brud går i den lutherske salmedignings historie tilbage til Luther selv. Tydeligst i salmen om kirken fra 1535, ”Sie ist mir lieb, die werde Magd” (Jenny 1985, 111-113 & 292-294; Hahn 1981, 162-173; Spitta 1905, 319-328; Korth 2017, 227-235; Veit 1986, 43 ff; Grøm 1995, 177-180):

Sie ist mir lieb, die werde magd
und kan jr nicht vergessen.

Lob, ehr und zucht von ir man sagt;
sie hat mein hertz besessen.

Ich bin jr hold,
und wenn ich solt
gros unglück han,
da ligt nicht an;
Sie wil mich des ergetzen
mit jrer lieb und trew an mir,
die sie zu mir wil setzen
und tun all mein begir.

Sie tregt von gold so rein ein kron,
da leuchten jnn zwelff sterne.
Ir kleid ist wie die sonne schon,
das glentzet hell und ferne.

Und auff dem Mon
jf füsse ston.
Sie ist die braut,
dem Herrn vertraut;
jr ist weh und mus geberen
ein schönes kind, den edlen Son
und aller welt ein Herren;
dem ist sie unterthon.

Das thut dem alten Trachten zorn,
 und wil das kind verschlingen.
 Sein toben ist doch gantz verlorn;
 es kan jm nicht gelingen.

Das kind ist doch
 gen himel hoch
 genommen hin
 und lesset jn
 auff erden fasst seer wüten.

Die Mutter mus gar sein allein:
 doch will sie Gott behüten
 und der recht Vater sein.

Denne salme har med sine tre store strofer aldrig været optaget i danske autoriserede salmebøger. Grundtvig gendigtede den 1844: »Guds Kirke! hvor du mig er kiær« (Grundtvig 1983 bd. 4 nr. 46), og den blev som sådan optaget i Midtjydsk Salmekonvents *Forslag til Salmebog 1947* (Midtjydsk Salmekonvent 1947, nr. 369):

Mel. Sie ist mir lieb, die werthe Magd

Guds Kirke! hvor du mig er kiær!

Mit hjerte du har vundet,

I Yndighed ei fjern og nær

Blev Syster til dig fundet,

Saa om engang,

Ad Stien trang,

For dig jeg maa

I Ilden gaae,

Det skal mig ei fortryde,

Thi du mig elsker, og jeg skal

Din Kiærlighed vist nyde

I Aar foruden Tal!

Paa Issen du en Krone har,

Hvori tolv Stjerner tindre,

Din Kaabe er som Solen klar,
 Dit Aasyn ikke mindre,
     Fuldmaane fin
     Er Skammel din,
     Du Dronning prud,
     Du Konge-Brud,
     Af Veer nu forsmægtet!
 Du føde skal en Søn saa bold
 Som for alt Gud Beslægtet
     Er baade Soel og Skjold!

Den gamle Drage spruder Ild,
 Og vil din Søn opsluge,
 Det faaer han dog ei Lykke til
 Selv i en Dimmel-Uge,
     Paa Vinger nye
     Din Søn i Sky,
     Til Stjernetop
     Sig svinger op,
 Hvor vredt end Dragen fnyser!
 Du sidder værgeløs i Sorg,
 Men jeg dog ikke gyser,
     Gud er din faste Borg!

Salmen er formet som en skildring af den treenige Guds kærlighedserklæring til den kristne kirke, der fremstilles som en kombination af Jomfru Maria (se nedenfor) og den himmelske kvinde i Johannes' Åbenbaring kap 12, 1-6.

Luther havde 15 år tidligere 1521 i sit brev til pave Leo 10. brugt brudgommens og brudens forhold til hinanden som billede på Guds forhold til de kristne og dermed som et billede på de kristnes forhold til Gud (Brecht 1981, bd. 1, 389; Leppin 2006, 163-166):

Czum zwölfften / Nit allein gibt der glaub bouil / das die seel / dem gottlichen wort gleych
 wirt aller gnaden voll / frey vnd selig / sondern voreynigt auch die seele mit Christo / als
 eyne brawt mit yhrem breudgam. Auß wilcher ehe folget / wie S. Paulus sagt / das Christus
 vnd die seel / eyn leyb werden. ... [s. 26] ... Ist nu das nit ein fröliche wirtschafft / da der

reyche / edle / frummer breüdgam Christus / das arm vorachte bößes hürlein zur ehe nympt
/ vnd sie entledigt von allem übell / zieret mit allen gütern. (WA bd. 7, 25-26)

I *Sermon von dem ehelichen Stand* (WA bd. 2, s. 169) fra 1519 henviser Luther til Paulus' sammenligning mellem Kristi forhold til de kristne og mandens og kvindens forhold til hinanden i ægteskabet¹⁵. Dette tema med til dels samme ordlyd går igen i salmen »Nun frewt euch lieben Christen gmeyn», som han skrev et par år efter, formodentlig 1523, og som kendes fra et augsburgertryk fra 1524 (Jenny 1985, 56-58. 154-159; Hahn 1981, 104-133; Malling bd 3 (1963), 437-445; Kjærgaard 2008 bd. 2, 465-467). I strofe 7 skildres Kristi henvendelse til den kristne, salmens »jeg«, som en brudgoms henvendelse til sin brud:

Er sprach zu mir: »Halt dich an mich,
Es soll di yetzt gelingen.
Ich gib mich selber gantz für dich;
Da will ich für dich ringen.
Den ich bin dein und du bist mein,
Und wa ich bleyb, da soltu seyn.
Uns soll der feynd nicht schaden.

I den ældste danske oversættelse af salmen »NW frygder eder alle Christne mend», der findes i den tidesangbog, som Claus Mortensen (Tændebinder) og Hans Olufsen (Spandemager) udgav 1528 til brug i Malmø (Andersen 1972) er strofen oversat således:

Guds søn han sagde kom hÿd til meg
ieg wil meg offuer teg forbarme,
ieg tolde then bittre død for teg,
ther med tw himmerig skalt ærffue.
Nw er ieg thÿn oc tw æst mÿn,
oc hwor ieg er ther skal tw wære,
then fiend skall oss ey atskillie.

---

¹⁵ »... der hailig Apostel Paulus sagt Wie der man vnd weib verainigt im eelichen stand seind zway in ainem flaisch / also ist got vnd die menschhait in Christo / Christus auch vnd die Christenhait ain leib / das ist fürwar (spricht er) ain gross Sacrament / das ixt / der eelich stand bedeüt fürwar grosse ding. Ist das nit ain gross ding / das got mensch ist / das gott sich dem menschen aigen gibt / vnd will sein sein / gleich wie der man sich dem waib gibt / vnd sein ist So aber got vnser ist / so ist auch alle ding vnser ... Hie soll ich sagen / was man für wort brauchen solt / wenn sich zway verloben / so har man das ding so tieff / weit / vnnd spitzig gemachet / das ich vil zu geroing bin selbs das zuuersteen (vnd sorg / das vil ssleüt sitzin bey ainander / die wir ... Die gemainen wort seint diese Ich bin dein / du bist mein ... .«

Johannes Møllehave har ret i, at »To elskende taler på samme måde, når de forenes« (Møllehave 1993, 34). Til gengæld har han næppe ret i, at »det er da også en gammel dansevis, Luther stjæler både melodien og ordene fra.« Luther kunne godt selv, både som teolog, forfatter og melodikender.

»Den troe som Jesum favner«

For den første betydelige danske salmedigter, Hans Christensen Sthen (1544-1610) var der ingen tvivl om, at forholdet mellem Gud og mennesker kan beskrives som, ja er et kærlighedsforhold. Dette fremgår med al ønskelig tydelighed af hans kendte salme »Du Herre Krist« fra 1588 (Opr. førstelinje: »HERRE IESU CHRIST«), der er skrevet til melodien fra en tysk kærlighedsvis (»Es ist auf Erden kein schwerer Leiden«) (Lyster 1994, bd. 1, 66-68. 267-269; Mallings bd. 1, 1962, 283-287; Kjærgaard 2008, bd. 2, 55-57; DDS nr. 52). Sthen (- tekstens »jeg«) henvender sig i sangen til Kristus som den elskende henvender sig til sin elskede. Som de øvrige tekster i Sthens *En liden Vandrebog* (1588) er »Du Herre Krist« tænkt, ikke primært som gudstjenestesalme, men som en sang til hverdagsbrug, som arbejds- eller rejsesang. Samtidig med »Du Herre Krist«, eller kort tid efter, skrev en i dag ukendt dansker salmen »Fryd dig, du Kristi brud« (Malling bd. 1, 1962, 444-447; Kjærgaard 2008 bd. 2, 83-84; DDS nr. 81), hvis første kendte tryk er fra 1632, til sin samtids danske menighed. Førstelinjen angiver umisforståeligt salmens tema, der yderligere understreges af melodien, der er taget fra Jacob Regnarts melodi til kærlighedsvisen »Venus du und dein Kind«.

Syv år senere, 1639, skrev Johan Friderichsen (1603-1641), der var præst ved Roskilde Domkirke, »I Jesu navn« (DDS nr. 63) til sit eget bryllup (Malling bd. 2 1962, 367-370; Kjærgaard, 2008, bd. 2, 65; Henrik Glahn 2000, 103). Denne salme, der er skrevet til en populær engelsk visemelodi, »The fairest nymph«, blev hurtigt kendt og brugt. Før man så sig om, var den blevet obligatorisk ved brudevielser i danske kirker og lige så kendt som bryllupssalme som »Det er så yndigt at følges ad« (DDS 703) har været i mere end 150 år. Det var derfor ikke tilfældigt, at Thomas Kingo (1634 - 1703) i sin salmebog (1689 og 1699) skrev en højmessesalme¹⁶ til hver gudstjeneste til »Jesu navn«s melodi. Hermed ønskede han at markere, at højmassen skulle forstås som en bryllupsgudstjeneste mellem Kristus, den himmelske brudgom, og menigheden, hans jordiske brud (Balslev-Clausen 2000, 33 ff.; Balslev-Clausen 2014, 355), kulminerende i nadveren, som prædikenen var forberedelsen til. For at der ikke skulle være tvivl om det tema, som »I Jesu Navn«-melodien anslog, åbner Kingo kirkeåret 1. Søndag i Advent med en programmatisk salme til denne melodi, hvoraf her anføres den første strofe, der lyder:

¹⁶ Højmessesalmen blev sunget efter at præsten havde messet (eller læst) dagens evangelium fra alteret og før han prædikede over det fra prædikestolen. Højmessesalmen skulde således anslå gudstjenestens tema.

Gak Zions Brud,
 Din Konge kommer nu!
 Pryd dig, gak ud,
 Det er din naadig Gud,
 Som dig bær i Sind og Hu,
 Om end hans Magt er foragt,
 For dend Pragt,
 Som Verden nu anseer,
 Der dog er Dynd og Ler!
 Gak du hannem dog imod,
 Kyß ham i dit Kiød oc Blood.
 Bø y dig til hans Guddoms Food.

(Kingo 1975, bd. 4, 40-41)

Sammen med denne salme foreslås salmerne »Op, Zion, at oplukke Din Hierte-Poort og Dør« (af Kingo), »Fryd dig du Christi Brud, / imod din Herr' og Gud« (DDS 81), »Fryd dig du Christi Brud, / Her kommer nu din Gud« (af Johannes Brunsmann (1637-1707) fra 1676 og »Af Høyheden oprunden er ... Min Konning god og min Brudgom« af Philipp Nicolai fra 1597, oversat af Hans Christensen Sthen omkring 1600. Salmen har i den danske oversættelse overskriften: »Den troende Sielis Aandelige Brud-sang, om Iesu Christo hendis Himmelske Brudgom« (Lyster bd. 2, 1994, s. 168-170)¹⁷.

I modsætning til Kingo, der som barn af den lutherske ortodoksi tænkte kollektivt om kirken og Kristus, tænkte den pietistiske Hans Adolph Brorson (1694-1764) individualistisk, da han en menneskealder senere, i 1733, skrev salmen »Fryd dig, du Jesu brud« (Brorson 1951, 13-17; Malling bd. 1, 1962, 442-443; Kjærgaard 2008 bd. 1, 84-85; DDS nr. 82), som han programmatisk lod indlede den samlede udgave af sin konkurrerende pendant til Kingos salmebog, *Troens Rare Klenodie* (1739). »Klenodie« betyder her brudesmykke (f.eks. brudekrone), og digtsamlingens – salmebogens – perspektiv er den troendes eskatologiske forening med den himmelske brudgom, Kristus. I pietismens og Brorsons optik var det ikke menigheden, men den enkelte kristne, der var Jesu jordiske brud.

Erik A. Nielsen (1941 -) har i sin afhandling om Brorsons salmedigtning (Nielsen 2013, 121-128) indgående gjort rede for erotikken som gennemgående tema i Brorsons

---

¹⁷ Da man i midten af 19. århundrede bearbejdede salmen til optagelse tidens salmesamlinger og salmebøger (Grundtvigs *Sang-Værk* 1836-1837 og Roskilde Konvents salmebog 1850-1855) fjernede man enhver omtale af Kristus som menighedens og den kristnes brudgom og lod ham i stedet være den kristnes konge og Marias søn.

salmedigtning. I kapitlet »Christi trolovede« (s. 121-128) konstaterer Nielsen indledningsvis, at »Fryd dig! du Jesu brud«, *Troens rare Klenodies* »allerførste og meget store salme, forløber som én lang brudedigtning, idet alle 23 strofer begynder identisk med samme førstelinje« (Nielsen 2013, 121). Derefter omtaler han salmens forhold til forlægget, *Fryd dig, du Christi Bruud*, idet han bemærker, at »Man kan tvivle på, om litteraturvidenskaben overhovedet besidder en træffende betegnelse for en sær og særegen intertekstualitet af denne karakter.« Nielsen bygger derefter sin gennemgang af salmen op på en konstatering af, at »brud« ikke skal forstås som kvinden den dag, hun bliver ægteviet, men i den periode, der går fra trolovelsen til ægtevielsen og foreningen med brudgommen. Brudebilledet indebærer forestillingen om den eskatologiske forening med den himmelske brudgom, Kristus, hvilket medfører den noget morbide forestilling om den kristnes død og begravelse som vedkommendes brudevielse til Kristus og kisten som den kristnes eskatologiske brudeseng (Nielsen 2013, 126-128).

Steffen Arndal (1940 -) gennemgår i *H.A. Brorsons liv og salmedigtning* (Arndal 1994) i forbindelse med en analyse af salmen »Adam gik i frydens lund« (Arndal 1994) først Brorsons forståelse af det kristne ægteskab ud fra Adams og Evas ægteskab med hinanden i Edens Have før syndefaldet, idet han karakteriserer salmen som en bryllupssalme, der i modsætning til mange senere bryllupssalmer »handler om en bestemt side af menneskets natur, nemlig dets seksualitet ...« (Arndal 1994, 46) der er en naturlig del af det gudgivne menneskeliv:

Brorsons opfattelse af seksualitetens rolle i ægteskabet skal ses i sammenhæng med verdens lyst i almindelighed. Et mådeholdent sexuliv betyder ikke, at mennesket skal undertrykke den seksuelle drift og den lystfølelse, der normalt knytter sig til dens tilfredsstillelse, lige så lidt som mådehold med hensyn til mad og drikke betyder, at det skal give afkald på at tilfredsstille sult og tørst. Det, der skal undgås er ”syndens lyst” (str. 13). Hermed menes ikke det naturlige velvære, der indfinder sig, når menneskets basale behov opfyldes, men derimod en opslugthed af lystfølelsen, der bevirker, at forholdet mellem kønnene mister sine religiøse dimensioner og reduceres til en jagt efter tilfredsstillelse, der får mennesket til at glemme sig selv og dermed sit forhold til Jesus. [...] I salmens slutstrofe præciserer Brorson sin positive opfattelse af ægteskabet og dermed af den seksuelle side af menneskets natur. Ægteskabets grundlag er menneskets kærlighed til Gud og Guds nåde mod mennesket. (Arndal 1994, 51-52)

På baggrund af sin fremstilling af Brorsons syn på ægteskabet gør Arndal rede for hans anvendelse af brudebilledet i beskrivelsen af forholdet mellem Jesus og det enkelte menneske. Sammen med den bernhardinske mystik i øvrigt spiller forestillingen om Jesus som den himmelske brudgom og

mennesket som hans jordiske brud en fremtrædende rolle i den pietistiske og dermed i Brorsons salmedigtning. Det stadig tættere livsfællesskab, der følger efter den pietistisk forståede omvendelse, betegnes ofte »som et kærlighedsforhold eller et ægteskab.« (Arndal 1994, 53). Arndal henviser her til Brorsons salme »I morgen skal mit bryllup staae« (Brorson bd. 2, 1953, nr. 245, s. 45-46), der handler om, at foreningen, brylluppet mellem Jesus og den kristne sker i nadveren¹⁸¹⁹. Arndal nævner, at »Følelserne mellem Jesus og sjælen besidder samme oversanselige klarhed og det samme vågne nærvær, der karakteriserede Adams og Evas forhold til hinanden i Paradis«, men samtidig understreger han, at »Foreningen mellem Jesus og sjælen er [...] af åndelig art.« (Arndal 1994, 53-55)

Bente og Torben Bramming (hhv. 1964 - og 1965 -) henviser i *Brorson - sjælens digter* (Bramming 2015, 57) til, at Brorsons brug af erotiserende metaforik ligger i forlængelse af Kingos billedsprog i en salme som »Blant alle Ting i Verden her«, hvor det i strofe 6 hedder:

Hand kyste mig med Himmel-mund,
 Jeg fandt det i mit Hiertis Grund,
 Hand blæste paa mig med sin Aand,
 Hand tog mig ved min høyre Haand,
 Hand i mit Øre hvisked mig,
 Hand fauned mig saa hiertelig. (Kingo 1975 bd. 3, s. 238)

og de tilføjer, at »Kysset, favnetaget og Jesu mund bringer troen helt ind i den troendes hjerte og skaber glidningen fra et sanseligt, erotisk sprog til en åndelige forståelsesramme« (Bramming 2015, 59), hvilket i det følgende uddybes: »Brorsons ærinde som åndelig erotikker var at beskrive foreningen med Kristus som en ren og forklaret oplevelse, båret af en ufattelig glæde. Med psykologisk sans inddrages seksualiteten som en menneskelig kraft, men her som en produktiv kraft med en ny funktion.« (Bramming 2015, 77). Bente og Torben Bramming gør opmærksom på, hvordan brudemetaforikken i »O JESU! min brudgom! livsaligste ven!« (Brorson bd. 2 nr. 172, 113-115) skrider, idet Jesus her kaldes brudgom, men skildres som bruden. Brorson har næppe villet skildre Jesus som tvekønnet, snarere er det sine egne erotiske erfaringer som mand, der flyder ham i pennen. Det er ikke så meget kønsrollerne som Jesu og den kristnes fælles oplevelse af at være ét, der er det afgørende.

¹⁸ Salmen findes som den anden salme i rubrikken »Om Alterets Sacramente« sammen med »Saa gaer nu sielens høytid an« (Brorson, bd. 2, 1953 nr. 149, s. 55-58)

¹⁹ jf. DDS 469, hvor brude- og ægteskabsmetaforikken dog er stærkt neddæmpet

I et afsnit om Brorsons *Svane-Sang* og dens kunstfærdige arier til samtidige verdslige melodier gør Bente og Torben Bramming opmærksom på, at for at forstå, hvad der er på spil i disse »følelsesladede scener hos Brorson, hvor den lystfulde Kærlighed med erotiske undertoner forenes med religiøse overtoner [...] må vi omkring en anden digter, nemlig den svenske trubadur Carl Michael Bellmann (1740-1795),« der ligesom Brorson digter ud fra »en tid, hvor seksualiteten ikke var en selvstændig primær drift, men indgik som et moment i den galante kurtisering, der hørte rokokoen til,« (Bramming 2015,231) (og det tilføjes, at »Fælles for begge digtere er, at døden er til stede i den ekstatiske rus og i orgasmen, men at der også herfra udspringer en ny begyndelse, [...] i form af ekstatiske kulminationer, der fører til åndelige genfødsel.« (Bramming 2015, 231)

I sin »Forbrugervejledning til 17 Brorsonsalmer«, *Her vil ties, her vil bies* (Thomsen 2016) fra 2016 gennemgår og kommenterer Niels Thomsen (f. 1938) 17 Brorson-salmer med henblik på »at hjælpe salmebrugere til bedre at forstå meningen med det, vi synger, når vi i gudstjenesten får lagt salmerne i munden.« (Bramming 2015,7). I forbindelse med salmen »Den ypperligste vej« (Brorson 1953, bd. 2, s. 144-147; DDS 690)²⁰ gør Thomsen rede for Brorsons brug af Højsangens brudemetaforik og konkluderer, at »Troen og kærligheden er bundet sammen, og uden kærligheden er troen slet ikke tro. ,,«,« (Thomsen 2016, 61) jf. 1.Kor 13 (Thomsen 2016, 60-63). I forbindelse med sin gennemgang af »Den tro, som Jesus favner«²¹ (Brorson bd 2, 1953, nr. 192, s. 167-171; DDS nr. 758) sammenfatter Thomsen Brorsons forståelse af kærligheden, mellem mennesker indbyrdes og mellem Gud og mennesker:

At »favne Jesus« er et kærlighedsforhold. Den tro, alle de store ord siges om, er ikke en trospræstation, men et kærlighedsforhold. Tro er at høre sammen med Jesus i kærlighed. Det er med tro som med kærlighed til den man elsker: Kærlighedens indhold er ikke de følelser, man kan finde i sig selv, men er den, man holder af. Troens indhold her er Jesus. Det er den tro, der kaldes stærk.« (Thomsen 2016, 75):

Den troe, som JEsu favner,
Og hiertet rens kand,
Den tro, hvorved man havner
I himlens fryde-land,
Den troe er sterk, og maa

²⁰ Salmen findes meget sigende i afsnittet »Om den almindelige og broderlige kjerlighed.«

²¹ Salmen findes i afsnittet: »Troens Kamp og Seyer. Om Korsets Hemmelighed i Almindelighed« og begynder her: »Den troe, som JEsu favner«, dvs. at det er troen, der favner Jesus og dermed ønsker at være ét med ham, dvs. at troen er subjekt, ikke objekt, sådan som Brorsons oprindelige skrivemåde, ”Jesum”, hvor Jesus anføres i den latinske akkusativform, også viser.

Al verden undertræde,
 I sorrig og i glæde
 Sin prøve kunde staae.

Bedre end Brorson og Thomsen her taler om den dobbelte kærlighed til Gud og mennesker, kan det næppe siges.

Da pietismen ebbede ud, forsvandt brudebilledet som billede på forholdet mellem Gud og mennesker. Oplysningstiden tænkte anderledes, og i dens filosofisk-moralske opfattelse af kristendommen passede Højsangens brudebillede ikke ind.

»Lovsynger Herren, min Mund og mit Indre«

Grundtvig tog brudebilledet op igen og brugte det gang på gang i sin salmedigtning. Salmen »Alt, hvad som fuglevinger fik« er allerede nævnt. Andre eksempler på Grundtvigs brug af brudebilledet som en beskrivelse af forholdet mellem Gud og mennesker er »Lovsynger Herren, min mund og mit indre« (1836) (Grundtvig 1983, bd. 1, nr. 64; Malling bd. 3, 1963, 266-268; Kjærgaard 2008, bd. 213-14; DDS nr. 3) og »Stiftet Guds Søn har på jorden et åndeligt rige«²² (1853-55 og 1864) (Grundtvig 1983, bd. 4, nr. 413; Malling bd. 4, 1964, 218-219; Kjærgaard 2008, bd. 2, 326; DDS nr. 318). At »Lovsynger Herren, min mund og mit indre« tematiserer forholdet mellem den treenige Gud og mennesker (kirken, menigheden) som et kærlighedsforhold, fremgår med al ønskelig tydelighed af linje 2 med opfordringen til den syngendes hjerte (jf. omskrivningen »mit Indre« i linje 1) om at »tage Ånden i favn«²³. Grundtvig skildrer her menighedens – og den enkelte kristnes – møde med den treenige Gud (”Ånden”, Grundtvig tænker trinitarisk!), som finder sted i gudstjenesten i mødet mellem pdes. Guds ord i forkyndelsen og sakramenterne og pda. menneskers (menighedens og den enkeltes) svar på Guds ord i salmesangen, i lighed med Marias bebudelse (Luk 1,26-38) og lovsang (Luk 1,46-55), der på denne måde - i Grundtvigs optik - bliver den første kristne gudstjeneste, der så at sige gentages i enhver kristen gudstjeneste. »Stiftet Guds Søn har på jorden et åndeligt rige» er skrevet til melodien til »Lover den Herre, den mægtige konge med ære«. Denne melodi stammer fra en verdslig tysk kærlighedssang, »Hast du denn, Liebster, dein Angesicht gänzlich verborgen« (Stralsund 1665), der var blevet omskrevet til en pietistisk kærlighedssang til Kristus (»Hast du denn Jesu dein Angesicht gänzlich verborgen«, sml. Brorsons samtalsalmer mellem Kristus og den kristne ikke mindst i hans posthumt udgivne *Svane-Sang*

²². Opr. skrevet til Peter Rørdams *Psalmer* (1854) med førstestrofen »Gud har fra Evighed givet sin Søn os til Herre« . Optaget i *Fest-Psalmer*, 8. opl. 1864 med udeladelse af den opr. førstestrofe.

²³ Jf. Brorsons »Den troe som Jesum favner«, se ovenfor.

(1765). Om Grundtvig har kendt denne sammenhæng, er uvist, men ubevidst spiller den med, når salmen synges.

Slutning

Luther gav så at sige bolden op med sin sang fra 1535 om Guds forhold til sin menighed i »Sie ist mir lieb, die werte Magd« (»Guds kirke, hvor du mig er kær«), der skildrer Guds forhold til sin menighed. I de følgende 300 år var det et stadigt tilbagevendende tema at skildre menighedens, menneskers forhold til Gud som et kærlighedsforhold med Gud som kærlighedens både subjekt og objekt (jf. Mt. 22,37-40, se ovenfor). Med sin gendigtning af Luthers sang fra 1535 runder Grundtvig i 1844 så at sige den klassiske lutherske salmedigtning af. Der er selvfølgelig skrevet salmer siden, Grundtvig fortsatte selv med at skrive salmer et par årtier endnu, men klassiske lovsange er der siden midten af 19. årh. ikke skrevet mange af. Der er skrevet salmer efter Grundtvigs tid, og det bliver der stadig, men salmedigterne har fundet andre måder at beskrive forholdet mellem Gud og mennesker på end den klassiske lovsangs beskrivelse af det som et gensidigt kærlighedsforhold. Naturalismen gjorde kærligheden til et spørgsmål om seksualitet, og seksualitet alene er et for snævert tema til at beskrive forholdet mellem Gud og mennesker.

Et godt eksempel på, hvor stærkt bruddet med den klassiske salmedigtning var, er C.J. Brandts (1817 – 1889) morgensalme fra 1874 »Gud, du som lyset og Dagen oplod« (Malling bd. 2, 1962, s. 33; Kjærgaard 2008, bd. 2, s. 701, DDS 2002 nr. 753). Brandts salme er skrevet kun et par år efter »det moderne gennembrud«, som blev indledt med de forelæsninger over moderne europæisk litteratur, som Georg Brandes holdt på Københavns Universitet i efterårssemesteret 1871, året efter fulgt op af J.P. Jacobsens (1847 – 1885) oversættelse til dansk af Charles Darwins (1809 – 1882) *The Origin of Species* fra 1859, *Om Arternes Oprindelse*. Når Brandt i strofe 4 skriver:

Lad nu ej smitte os kødets sans,
verdens lyster og lader,
tænd i vort hjerte din helligheds glans,
hellige, kærlige Fader!²⁴

har han nok tænkt på det hele menneske og dets syndige natur, men især på den menneskelige kønsdrift, der ikke skulle ses i sammenhæng med Guds kærlighed (linje 4). Kærligheden omfatter hele et menneskes eksistens, hvad enten der er tale om guddommelig eller menneskelig kærlighed.

---

²⁴ C.J. Brandt refererer her til Romerbrevet kap. 8, vers 6, der i den autoriserede udgave fra 1819, her citeret fra *Bibelen, det er den ganske Hellige Skrifts Bøger*, København: Det Kongelige Vaisenhusets Forlag 1872: »Thi Kjødets Sands er Døden, men Aandens Sands er Liv og Fred.«

Det vidste C.J. Brandt, der 1872 var blevet Grundtvigs efterfølger som præst ved Vartov i København og som grundtvigianer var enig med Grundtvig i dennes opfattelse fra 1837, at den kristne er »Menneske først og Christen saa«. ²⁵ Derfor var det nødvendigt for ham at skelne mellem den guddommelige og den menneskelige totalbestemmelse på en måde, der hverken tillod adskillelse eller sammenblanding. Den nye religiøst-kulturelle situation gav ham ikke noget andet valg. På den måde er hans morgensalme et vidnesbyrd om, at kirken og kristendommen – og salmedigtningen - også var omfattet af det moderne gennembrud og dets omkalfatring af den kulturelle begrebsverden. Den romantik, der gik til grunde med det moderne gennembrud, havde som sit perspektiv haft Evigheden. Det moderne gennembruds perspektiv var gennemført timelighed og dennesidighed ²⁶. Brandts salme viser, at kristendommen for ikke at blive dennesidig og kun dennesidig, måtte vende sig mod denne dennesidighed som den menneskelige eksistenses totalbestemmelse. Brandt måtte gøre det med risikoen for at blive opfattet som verdensforagtende og -fornægtende, han havde intet andet valg. Men han gjorde det med bønnen »tænd i vort hjærte din helligheds glans, / hellige, kærlige Fader!« i håbet om at kunne redde den gamle verdens forståelse og oplevelse af forholdet mellem Gud og mennesker og mennesker og Gud som et komplementært forhold med ind i den nye verden.

Hvor fjern den klassiske kristne opfattelse af forholdet mellem Gud og mennesker, udtrykt i forestillingen om forbindelsen mellem den himmelske brudgom, Kristus, og den jordiske brud, kirken eller den enkelte kristne, er, viser Ole Sarvigs (1921 – 1981) forsøg i digtsamlingen *Salmer og begyndelser til 1980'erne* fra 1981 ²⁷ på at skrive salmer, der sammenholder religion og seksualitet. I modsætning til den klassiske beskrivelse af forholdet mellem Gud og mennesker som et – åndeligt – ægteskab, sådan som C.J. Brandt havde opfattet det, oplever Sarvig mødet med Gud gennem sin ægtefælle og sexpartner, hvorved ægtefællen bliver en Kristus-inkarnation og salmen en samlejemeditation:

O, Gud, giv mig at bære
 en sær og jordisk ære,
 som Du begærer nu:
 ved aftens-, nattetide
 at varme mig og glide
 ind i et andet Du!

²⁵ Nicolaj Frederik Severin Grundtvig: *Sang-Værk. Salmer og kristelige digte 1809 – 1843* Bd. 3.2, nr. 156, København: G.E.C. Gad, 1983

²⁶ Jf. J.P. Jacobsens digt: »Saa standsed og dér den Blodets Strøm« med linjerne: »Lad længes, lad grædes med Evigheds-Savn, / Der er kun en Stofhob, en Daad og et Navn.« (1884)

²⁷ Ole Sarvig: *Salmer og begyndelser til 1980'erne*, København: Gyldendal 1981

...
 Da er du i min kvinde,
 i den, Du lod mig finde
 i gåden, som Du skrev
 i nat på nat og dage,
 hvoraf nu er tilbage
 den, hvor du kom og blev.

Sarvigs sekularisering af det klassiske brudemotiv kan ses af, at han ikke opfatter evigheden – og dermed det evige liv – som en himmelsk-guddommelig, men som en dennesidig menneskelig kategori centreret om den seksuelt-erotiske oplevelse. Han skriver således:

Min nærheds skat,
 min nymåne-navle,
 min evigheds øje, som sover,
 din hud –²⁸

Samlejet og samværet med ægtefællen er Sarvigs åbning mod og oplevelse af evigheden, dvs. hans møde med det guddommelige,

Sarvigs *Salmer og begyndelser til 1980'erne* viser, hvad det var der skete med det moderne mellem Gud og mennesker på Guds vilkår. Efter 1870 blev denne opfattelse i stadig højere grad problematiseret og afløst af en opfattelse af inkarnationen som mødet mellem det guddommelige og det menneskelige på menneskets betingelser. Sarvig er stadig religiøs, og hans samlejemeditationer er religiøse, i modsætning til flere af de sange, der er optaget i f.eks. *Kirkesangbogen*²⁹, som Thøger Larsens vitalistiske sommersang »Danmark, nu blunder den lyse nat« fra 1914, hvor det i strofe 6 hedder:

Pigernes latter og lys hår,
 leg som får aldrig ende,
 øjnene blå som vand i vår –
 mildt om et evigt Danmark spår,

²⁸ Anf. arbejde s. 120

²⁹ *Kirkesangbogen*, red. Rasmus Nøjgaard, Inge Marstal, Henrik Marstal & Helene Dam, konsulenter: Marianne Christiansen, Michael Bojesen & Pablo Llambias. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2017

sol over grønne sletter,
lykke og lyse nætter.³⁰

Kirkesangbogens forord skelner mellem salmer og sange. Ligesom salmerne efter redaktionens opfattelse »tolker folkekirkens brede evangelisk-lutherske kristendom ... tager sangene i højere grad udgangspunkt i en almenmenneskelig erfaring og rummer efter redaktionens vurdering en mere åben kristen livsforståelse.³¹«

Den danske salmehistorie viser med al ønskelig tydelighed, hvordan kulturen, også den kristne kultur og dens udtryk ændrer sig i tidens løb. Og den viser, hvordan udtryk og forestillinger, der gennem mange generationer har været selvfølgelige og forståelige for alle, kan ændres til ukendelighed og blive ubrugelige som aktuelle udtryk for det, de oprindeligt skulle anskueliggøre, nemlig mødet mellem Gud og mennesker. Dette møde finder stadig sted, og det er stadig kristne teologers og digteres fornemmeste opgave at finde ord og begreber, der kan anskueliggøre dette møde.

Litteraturliste

Andersen, Kirsten M., red. 1997. *Et kor af stemmer. Tematiske læsninger i salmebogen*, Frederiksberg: Anis

Andersen, Niels Knud, 1972, *Ludwig Dietz' Salmebog 1536*, udgivet i faksimile med kommentar af Niels Knud Andersen, København: Universitets-Jubilæets danske Samfund / Akademisk Forlag: *Een ny handbog, med Psalmer oc aandelige loffsange, wddragne aff then hel lige schrifft. som nw y then Christne forsamling (Gud til loff oc m, emnnisken til salighed) siunges. Med then Danske Otesang. Messe. Aftensang oc Natsang. Trycht y Rozstock. ... Tryckt y Rozstock hooss Ludowich Dietz. xx. Nouenbris. M.D.XXiX*

Andersen, Svend. 1989. *Sprog og skabelse. Fænomenologisk sprogopfattelse i lyset af analytisk filosofi, med henblik på det religiøse sprog*, København: Gyldendal
s. 677-684

Arndal, Steffen. 1994. *H.A. Brorsons liv og salmedigtning*. Frederiksberg: Materialecentralen

Balslev-Clausen, Peter. 1991. »Urolige Hjerte. Omkring Grundtvigs salme fra 1851.« *I Hymnologiske Meddelelser* 20. årg. nr. 4, s. 203-264

---

³⁰ Anf. arb. s. 258 – 259, nr. 931

³¹ Anf. arb. s. 7

- Balslev-Clausen, Peter. 1991. *Det vingede ord. Om N.F.S. Grundtvigs salmedigtning*. Frederiksberg: Materialecentralen, Religionspædagogisk Center
- Balslev-Clausen, Peter. 2000. »Kingos Vinterpart (1689) og Kirkesalmebogen (1699)«. I *Hymnologiske Meddelelser* 2000 nr. 1
- Balslev-Clausen, Peter. 2014 »Seks store salmedigtere. Thomas Kingo«. I Peter Balslev-Clausen & Hans Raun Iversen (red.). *Salmesang. Grundbog i hymnologi*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, s. 355
- Balslev-Clausen, Peter. 2020 (?). »Gaade-Speil i Jærtegns Hall. N.F.S. Grundtvigs bibelske universalhermeneutik belyst ud fra *Dansk Ravne-Galder (1860)*», der vil indgå i en kommenteret udgivelse af Grundtvigs digt, *Dansk Ravne-Galder*, redigeret af K.E. Bugge og Flemming Lundgreen-Nielsen.
- Balslev-Clausen, Peter & Hans Ravn Iversen, red. 2014. *Salmesang. Grundbog i hymnologi*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag
- BIBLIA, det er: den ganske Hellige Skrifs Bøger*, København: Det Kgl. Vajsenhuses Forlag 1824: *Vor Herres og Frelzers Jesu Christi Nye Testamente ved Kong Frederik den Siettes christelige omsorg med Flid efterseet og rettet efter Grundtexten*,
- Birch, Peter & Lars Sjømod. 2008. *Salmemaratton*. København: Det Kgl. Vajsenhus.
- Bjerre, Karen & Lisbeth Kiil (red.) 1999. *Sanghåndbogen*. København: Gyldendal Uddannelse, Gyldendal. 1999.
- Borum, Poul 1983. *Digteren Grundtvig*. København: Gyldendal 1983
- Bramming, Bente & Torben. *Brorson – sjælens digter*. København: Kristeligt Dagblad
- Brecht, Martin. 1981. *Martin Luther. Erster Band. Sein Weg zur Reformation 1483-1521 i Gestalten des Mittelalters und der Renaissance*, herausgegeben von Peter Herde. Stuttgart: Caler. 1981.
- Brorson, Hans Adolph, 1951. *Hans Adolph Brorson Samlede Skrifter Bd. 1-3*, udg. af L.J. Koch Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved L.J. Koch, København. Lohse.
- Dam, Poul. 1992. *Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangbogen. En bibliografisk oversigt*. Aarhus: Aros.
- Den danske Salmebog 1953 og dens forarbejder:
- Det sønderjydske Forslag til Den danske Salmebog. Et forarbejde*. 1943. Haderslev: Det sønderjydske Bogforlag,

Dansk Salmebog. Forslag til en ny autoriseret Salmebog for Kongeriget Danmark. Samlet og redigeret af Det grundtvigske Salmebogsudvalg. Udgivet med Støtte af Kirkeligt Samfund af 1898. 1944. Odense: Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Forslag til Salmebog. Udarbejdet af Midtjydsk Salmekonvent. 1947, Odense: Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Den danske Salmebog. Forslag udarbejdet af det ved kgl. resolution af 29. maj 1946 nedsatte udvalg. 1951. København: P. Haase & Søn. («Prøvesalmebogen»).

Den danske Salmebog 25. Februar 1953 autoriseret af Hans Majestæt Kong Frederik IX til brug ved gudstjenesterne i landets kirker København: Det Kongelige Vajsenhus

Den Danske Salmebog 2002, 29. juli 2002 autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe til brug ved gudstjenesterne i Den Danske Folkekirke. 2003. København: Det Kgl. Vajsenhus

Dietz, Ludwig 1976. *Ludwig Dietz' Salmebog 1536*, udgivet i faksimile med kommentar af Niels Knud Andersen, København: Universitets-Jubilæets danske Samfund / Akademisk Forlag: *Een ny håndbog, med Psalmer oc aandelige lofsange.*

Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig. 1889. Schleswig: Julius Bergas.

Glahn, Henrik. 2000. *Salmemelodien i dansk tradition 1569-1973.* København. Anis.

Gregersen, Niels Henrik. 2016. *Den generøse ortodoksi. Konflikt og kontinuitet i kristendommen.* København. Anis.

Grundtvig, N.F.S. 1983: *Nikolai Frederik Severin Grundtvig SANG-VÆRK til den danske kirke, Bd. 1-5.* København: G.E.C. 2. oplag af 1. samlede udgave 1944 - 1951, udg. af Det danske Forlag ved Thv. Balslev, Ernst J. B orup, Uffe Hansen, Ejnar Skovrup & Magnus Stevns

Grundtvig, N.F.S. 1880-1930. *N.F.S. Grundtvigs Poetiske Skrifter bd. 1 - 9*, udg. af Svend Grundtvig, C.J. Brandt og Georg Christensen. København: Karl Schønberg

Grundtvig, N.F.S. 12904-1909. *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs udvalgte Skrifter bd. 1 – 10*, udg. af Holger Begtrup. København. Gyldendal

Grundtvig, N.F.S. 1941-1949. *Værker i Udvalg* bd. 1 – 10, udg. v. Georg Christensen og Hal Koch, København: Gyldendal.

Grøm, Ragnar 1995. *Guds Rike Vi Beholder. Salmedikteren Martin Luther 1483-1546.* Bergen: Norges Kirkesangforbund

- Hahn, Gerhard 1981. *Evangelium als literarische Anweisung. Zu Luthers Stellung in der Geschichte des deutschen kirchlichen Liedes*. München: Artemis
- Jacobsen, J.P.: *Samlede Skrifter I-II*, København: Ghyldendal 1898
- Jenny, Markus 1985: *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge*. Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe. Archiv zur Weimarer Ausgabe der Werke Martin Luthers. Band 4. Herausgegeben von Gerhard Ebeling, Bernd Moeller & Heiko A. Oberman, Köln & Wien: Böhlau.
- Jensen, Gunnar 1999. »Hvad er det, min Marie. N.F.S. Grundtvig 1851« i: Karen Bjerre & Lisbeth Kiil (red.). *Sanghåndbogen*. København: Gyldendal Uddannelse, Gyldendal
- Johansen, Steen. 1950. *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter* bd. 2, København: Gyldendal.
- Kalkar, Otto 1976. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1400-1700)*. Universitetsjubilæets Danske Samfund bd. 1-4, København: 1881 – 1907. Udgivet i fotografisk optryk ved Marie Bjerrum, København: Akademisk Forlag 1976
- Thomas Kingo Samlede Skrifter 1975*. Udg. af Hans Brix, Paul Diderichsen & F.J. Billeskov Jansen. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskabs / C.A. Reitzels Boghandel A-S, 1941, genudgivet 1975
- Kirkesangbogen*, red. Rasmus Nøjgaard, Inge Marstal, Henrik Marstal & Helene Dam, konsulenter: Marianne Christiansen, Michael Bojesen & Pablo Llambias. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag 2017
- Kjærgaard, Jørgen 2008. *Salmehåndbog. Bd. 1: Salmehistorie, Bd. 2: Salmekommentar til salmerne i Den Danske Salmebog 2002*, København: Det Kgl. Vajsenhus, 2. udg. 2008
- Korth, Hans-Otto 2017. *Lass uns leuchten des Lebens Wort. Die Lieder Martin Luthers*, Halle: Franckeschen Stiftung / ortus musikverlag
- Larsen, Birgitte Stoklund 2015. *Paradis skyggen. Med Grundtvig i kærlighed og krise*, København. Kristeligt Dagblad
- Leppin, Volker 2006. *Martin Luther*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2006
- Luther, Martin 1883. *D. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. Weimar. (WA)
- Luther, Martin 1985, se: Markus Jenny: *Luthers geistliche Lieder und Kirchengesänge. Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe*, Köln/Wien: Böhlau. 1985.
- Lyster, Jens 1994. *Hans Christensen Sthens Skrifter I*, udg. af Jens Lyster under medvirken af

Jens Højgård, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, C.A. Reitzel.

Malling, Anders 1962-1978. *Dansk SALME Historie* bd. 1-8. København: J.H. Schultz

Møllehave, Johannes 1992. *Kærlighed og dæmoni*, København: Lindhardt og Ringhof

Møllehave, Johannes 1993. *Danske salmer – med noder og becifringer, kommentarer og digterbiografier*. København: Sesam

Nielsen, Erik A. 2013. *H.A. Brorson. Pietisme, meditation, erotik. Billed-sprog III*, København: Gyldendal

Plum, Karin Friis »"Vi kysse dig med Suk og Bøn" Salmens erotiske metaforik« i *Et kor af stemmer. Tematiske læsninger i salmebogen*. Frederiksberg: Anis 1997

Roskilde Konvents salmebog med dens to foregående forslag og to efterfølgende tillæg:

1 – *Psalmebog*. Samlet og udgivet af Roskilde-Konvents Psalmekomite. 1850. København: C.A. Reitzel

2 – *Psalmebog*, udgivet af Roskilde-Præstekonvent. Andet Oplag, 1852. København: C.A. Reitzel 1852

3 - *Psalmebog*, udgivet af Roskilde-Præstekonvent 1855. København: Det kgl. Vajsenhus

4 – *Tillæg til Psalmebog for Kirke- og Huus-Andagt* 1873. København: Det kgl. Vajsenhus

5 - *Nyt Tillæg til Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt* 1890. København: Det kgl. Vaisenhus

Psalmebog for Kirke og Hjem, 1899. København: Det Kgl. Vajsenhus.

Reich, Ebbe Kløvedal 1972. *Frederik. En folkebog om N.F.S. Grundtvigs tid og liv*. København: Gyldendal

Rudelbach, A.G 1856. *Om Psalme-Litteraturen og Psalmebogs-Sagen*. København: C.G. Iversen

Salmebog for Kirke og Hjem. Et Forslag 1885. København: Det Kgl. Vajsenhus 1885

Sarvig, Ole 1981. *Salmer og begyndelser til 1980'erne*, København: Gyldendal 1981

Skyum-Nielsen, Erik 2014. »Salmen som genre« i Peter Balslev-Clausen & Hans Ravn Iversen, red.: *Salmesang. Grundbog i hymnologi*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag

Spitta, Friedrich 1905 »*Ein feste Burg Ist Unser Gott.*«: *Die Lieder Luthers in ihrer Bedeutung*

für das evangelische Kirchenlied. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht

- Stevns, Magnus 1950. »Kvinden i Grundtvigs Salmer« i *Gads danske Magasin* 1941, s. 436 – 451. optrykt i Magnus Stevns: *Fra Grundtvigs salmeværksted*, udg. af Henning Høirup & Steen Johansen, København: Gyldendal 1950
- Sthen, Hans Christensen 1994. *Hans Christensen Sthens Skrifter I*, udg. af Jens Lyster under medvirken af Jens Højgård, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, C.A. Reitzel
- Thodberg, Christian 1989. »En kvindesalmes historie« i *Festskrift til Henrik Glahn 1979* s 69-86, optrykt i Christian Thodberg: *Syn og sang. Poesi og teologi hos Grundtvig, afhandlinger ved Christian Thodberg*, udgivet af Henrik Glahn, A. Pontoppidan Thyssen, Søren Sørensen & Jens Holger Schjørring, København: Gad 1989, s. 225-241
- Thomsen, Niels 2015. *Jeg kender et land. Forbrugervejledning til 28 Grundtvig-salmer.* København: Books on Demand GmbH
- Thomsen, Niels 2016. *Her vil ties, her vil bies. Forbrugervejledning til 17 Brorsonsalmes,* København: Books on Demand GmbH 2016
- Thomsen, Niels 2018. *Som den gyldne sol frembryder. Forbrugervejledning til 21 Kingosalmer.* København: Books on Demand, GmbH, 2018
- Veit, Patrice 1986. *Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers. Eine thematische und semantische Untersuchung,* Stuttgart: Franz Steiner Verlag